

МРНТИ 16.21.23

Н.М.Рсалиева

Сүлейман Демирел университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Алматы қаласы, Қазақстан

**ҚАЗАҚ ОНОМАСТИКАЛЫҚ АТАУЛАРЫН АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕ
ТРАНСЛИТЕРАЦИЯЛАУ ЕРЕЖЕСІ
(жоба)**

Аннотация. Бәсекеге қабілетті 30 елдің қатарына қосылмақ ниеті бар, лагын қарпіне көшуге дайындығын қамдап жатқан Қазақ мемлекетінің де Абылай хандай тарихи тұлғалары мен Абайдай ғұламалары есімдерінің ағылшын тілінде (өзге де шетел тілдерінде) бірізді жазылып қалыптануы (кодификациялануы) тиіс. Бұл онимдердің берілу жолын жүйелі ретке түсіретін транслитерациялау ережесін қабылдап, тиісті заңмен бекіту арқылы іске асады.

Тірек сөздер: транскрипция, транслитерация, экзоним, графема, монограф, диграф (диграмма), триграф (триграмма), тетраграф, полиграф (полиграмма), полифония, орфограмма, аллографа (аллограмма), аллофон, диакритикалық үстемелер, дислексия.

Н.М.Рсалиева

Доцент Университета Сулеймана Демиреля,
кандидат филологических наук
Алматы, Казахстан

**ПРАВИЛА ТРАНСЛИТЕРАЦИИ КАЗАХСКИХ ОНОМАСТИЧЕСКИХ
НАЗВАНИЙ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ
(проект)**

Аннотация. Казахстан, который намерен войти в число 30-ти конкурентоспособных стран, готовится к переходу на латиницу, также должен иметь последовательную систему написания (кодификации) имен таких исторических личностей, как Абылай хан и Абай на английском языке (иных иностранных языках). Это достигается путем принятия и утверждения соответствующим законом правил транслитерации, которые упорядочивают путь передачи онимов.

Ключевые слова: транскрипция, транслитерация, экзоним, графема, монограф, диграф (диграмма), триграф (триграмма), тетраграф, полиграф (полиграмма), полифония, орфограмма, аллограф (аллограмма), аллофон, диакритические знаки, дислексия.

N.M.Rsalieva

Associate Professor of Suleiman Demirel University,
Candidate of Philology
Almaty, Kazakhstan

**SCIENTIFIC-THEORETICAL BASES FOR TRANSLITERATING
KAZAKH ONOMASTIC NAMES IN THE ENGLISH LANGUAGE**

Annotation. At the present stage of development of sovereign Kazakhstan when the country has intentions to join the top 30 countries of the world, to move into Latin script, the problem of working out scientifically proved general rules of transliteration of Kazakh onomastic names in the English Language is sharply raised. It is time to standardize graphical forms of onomastic names by accepted rules and to ban misspelled or disorderly spelled Kazakh names in any foreign languages.

Keywords: transcription, transliteration, exonym, grapheme, monograph, digraph, trigram, polygraph, polyphony, allograph, allophone, diacritics, dyslexia.

Бұл зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау болғандықтан, алдымен, мынадай екі мәселенің басын ашып алуымыз керек. Латын қарпіне көшу мәселесі мен қазақ есімдерін (яғни сөздерін) ағылшын мәтнінде графикалаудың арақатынасы қандай? Бұл осы тұста туындайтын заңды сұрақ. Жауапты бұл шаралардың алға қойған міндетінен іздеуіміз керек. Латын қарпіне көшудің міндеті – қазақ тілінің табиғи болмыс-бітімін сол қалпында сақтай отырып, қазақ фонемаларын таңбалайтын латын қаріптерін бекіту. Бұл үдеріс барысында үстеме (диакритикалық) белгілер мольнан қолданылуы мүмкін. Ал біздің жұмысымыздың алға қойып отырған қазақ есімдерін ағылшын тілінде графикалауды біріздендіру мақсаты – ағылшын тілінің жазу жүйесін, яғни орфографиялық принципі мен емлесін негізге ала отырып, қазақ тілінің фонемалар жүйесінде тіркелген бірліктерге сай келеді деп табылған графемаларды бекіту. Бұл практикалық транскрипцияға өте жақын, бірақ мұның транслитерация болып аталуының себебі, мұнда кейбір ағылшын орфографиясының аясынан шыққан бірлі-екілі шартты графемаларға, дәлірек айтсақ, әріптікестерге жол беріледі. Мүмкіндіктің сарқа пайдаланылғанына қарамастан, транслитерацияда қазақ тілінің түркі тілдеріне ортақ әрі ең басты «қасиеті» – сингармонизмді сақтау мүмкін болмайды. Ал латын қарпіне көшкенде үндестік заңының «жеті нотасы» түгел сақталуға тиіс. Латын қарпінде жазу өз алдына үлкен мәселе, ал біз басты мақсатымызға көшсек...

1997 ж. қабылданған «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 19-бабында: «*Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация ережелеріне сәйкес берілуге тиіс*» делінген. Заңда көрсетілген баптың орындалуы қазақшадан орысшаға транскрипциялау барысында ғана іске аса бастады да, басқа шетел тілдерінде қазақ атауларын транслитерациялаудың осы уақытқа дейін қабылданған ережесі болмағандықтан, басшылыққа алынатын «құжат» болмай, оның келеңсіз салдары қазақ ұлтының шетел тілдеріндегі жазба жұмыстарында өз залалын келтіріп келеді. Бұл жөнінде ғылыми жинақтарда, ағымдағы баспасөз беттерінде бірнеше рет мәселе көтеріп, оның тығырықтан шығу жолдарын қарастырдық.

Қазіргі ғаламдық тенденцияға сәйкес, қандай тілде болмасын экзонимдер беруші тілдегі түпнұсқасына мейлінше жақын айтылымы қамтамасыз етілген формада жазылуға тиіс.

Бұл мәселеге орай БҰҰ құжаттарында: «*The best method to achieve international standardization is through strong programs of national standardization*», яғни «**халықаралық стандарттауға тек қатаң ұлттық стандарттау бағдарламалары арқылы қол жеткізуге болады**» делінеді [1].

Цезарь, Эрмитаж, Шекспир сөздерінің *Caesar, the Hermitage, Shakespeare* дегеннен басқа жазылуы жоқ. Демек, ағылшын тілінде біркелкі дұрыс жазылуы үшін есімнің ағылшын сөзі болуы міндетті емес, жаңадан қосылып жатқан онимдерді есепке алмағанда жалқы есім атаулының әлемдік деңгейде тұрақтанып болғаны әлдеқашан. Қазақ халқының да *Абылай хандай* тарихи тұлғалары мен *Абайдай* ғұламаларының есімдері ағылшын тілінде (өзге де шетел тілдерінде) бірізді жазылып қалыптасуы тиіс.

Экзонимдерді (тілде қолданылатын өзге тілдердің атауларын) жазудың жалпы ұстанымын А.А. Реформатский «Орфография собственных имен» атты мақаласында «Надо сохранить своеобразие чужого языка и норму родного» дейтін Гердердің сөзімен келтіреді. Ғалымның (А.А. Реформатскийдің) осы мақаласында айтқан «өзге атаулар өз лексиканың ортасында қанша дегенмен «варваризмдер» болғандықтан, олардың өзгелік жазылуы да сақтала берсін, сол себепті де *Тводл* демей, *Тводделл* (Twaddell), *Новый Сад* демей, *Нови-Сад* деп жазамыз» [2] деген пікірімен келісуге болады, тек ондай «варваризмдердің» графикасы тіл өкіліне тым қиындық тудырмағаны ақылға сыйымды болған болар еді. Қолданыстағы тілдің орфографиялық нормаларынан өзге тілдің атауларының жазылуы аз-кем шығып кететініне көнуге тура келеді. Бұл тұрғыдан қазақ тіліндегі *дж* диграфының қолданылып жүргенін айтып кетуге болады, қазақ тілінің орфографиялық нормаларына мүлдем жат екендігіне қарамастан *Джорж Буш*, *Майкл Джексон* деп жазып жүрміз. Бұл туралы академик Ә. Қайдар: «*дж* графемасын әліпбиге енгізу керек» деген пікірін айтады [3]. Сол сияқты қазақ және орыс онимдерін жазғанда спирант /ж/ фонемасын таңбалауға ағылшын тілінде де жасанды *zh* диграммасының қолданылып жүргенін айтуға болады. Десек те, мұндай тұжырымдарды жасаудың қандай да бір негізі бар ма? Бұл тәрізді әрдайым бірауыздан мақұлдана бермейтін тоқтамдарға қандай негіздерге арқа сүйеп келеміз? Жұмысымыздың барысында осындай сұрақтар төңірегінде ізденіс жасалады.

Ғаламтор желісінде 1971 ж.-дан 1995 ж.-ға дейінгі BGN, PCGN, ISO 9, т.б. стандарттау ұйымдарының «Kazakh Transliteration» латын қарпімен берілген транслитерациялау кестесі бар [4; 5, 199 б.]. Бірақ мұны практикалық қолданысқа икемсіз, ағылшын мәтінінде тек қиғаш қаріппен және «Transliteration Notes» арқылы беруге болатын диакритикалық үстемелер жиынтығы деуге болады. Сондықтан да болар, біздің ағылшын тілі өкілдерімен жүргізген аудиторлық тәжірибеміз барысында репортерларымыздың бірі Charles Weller «Notes/Ескертпелер» бағанасында: «*Транслитерациялау барысында қалай болғанда да ағылшын тілді оқырманға атауларды мейлінше дұрыс дыбыстауына көмек болатын жолды қарастырдым, сондықтан транслитерациялаудың стандартты жүйесіне көп жүзінген жоқпын (I normally transliterate according to whatever I feel help the English reader best pronounce the term. Therefore, I do not follow a standardized system for transliteration too closely)*» дейді.

Бұл аудиторлық тәжірибеміздің жүргізілу барысы жөнінде қысқаша мәлімет бере кетелік. «Қазақ ономастикасының кей атаулары» деген апнен Қазақстанда уақытша қызметте, оқуда жүрген ағылшын және америкалық тіл өкілдерімен тәжірибе жүргізу мақсатында антропоним, топоним, этнонимдерден құралған 70 атау негізінен ағылшын графикасында қиындық тудыратын, екіұдай жәйттерге шешім табу мақсатында іріктелген. Онимдерден алдын ала 42 әріп тізімі ұсынылады. 1) «*How would you spell?*» («Қалай жазар едіңіз?») моделі бойынша қазақ тілінен хабары бар, хабары жоқ бірнеше америкалық және (British Council-дан) британдық тіл өкілдері ұсынылған тізім бойынша, алдымен, «*When hearing*» (естігенде), одан соң «*When seeing*» (көргенде), одан соң «*When hearing and seeing*» (естіп, көргенде) осы сөздерді «Ағылшынша қалай жазған болар едіңіз?» деген бағаналарды толтырады; 2) бірінші саты нәтижесін тексеру үшін «*How would you read?*» («Қалай оқыр едіңіз?») деген кері әдіс қолданылады. Тәжірибеге қатысушы репортерлар «*How would you spell?*» («Қалай жазар едіңіз?») моделі бойынша жазылған есімдерді дауыстап оқиды, нәтижесі қазақ жазуымен транскрипцияланып, атауларды жазғанда қазақ дыбыстарын жеткізудің ең ұтымды нұсқалары іріктеледі. Оларға онимдерді жазу барысында пайда болған ой-пікірлерін түсіріп отыру үшін «Notes» («Ескертпелер») бағанасы ұсынылады.

Үдеріске қатысушылар: **Guy Chapman** (27 жаста, британдық, филолог, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс, *British Council*-да жұмыс істейді), **John Waite** (39 жаста, британдық, филолог, қазақ тілінен азғана хабары бар, КБТУ-да жұмыс істейді), **Sarah**

Dobsevag (32 жаста, америкалық, филолог, орыс тілін біледі, қазақша білмейді), **Brent M. Davis** (50 жаста, америкалық, қазақ, орыс, неміс тілдерін біледі, қытай тілінен хабары бар, «Сенім» көмек көрсету ұйымында істейді), **Charles Weller** (44 жаста, америкалық, тарихшы, теолог, қазақ тілін жақсы біледі), **Ymiko Weller** (40 жаста, жапон текті америкалық, журналист, жапон, қазақ тілдерін жақсы біледі, орыс тілінен хабары бар), **Erik Aasland** (42 жаста, америкалық, социолог, қазақ тілін біледі), **Laura Aasland** (14 жаста, америкалық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс), **Nate Aasland** (10 жаста, америкалық, Қазақстанда орыс мектебінде оқиды, қазақ тілін білмейді, әліпбимен таныс).

«*When hearing*» негізінен транскрипция тәсілімен жүзеге асса, «*When seeing*» барысында транслитерация белгілері орын алады, сондай-ақ транслитерация белгілері «*When hearing and seeing*» барысында да байқалуы мүмкін деп күткен болатынбыз, нәтиже солай болды (толығырақ мәлімет алу үшін қараңыз: 5, 123-128 бб.).

Транслитерациялау ережесін жасау алдында оған қойылатын талаптар мен жалпы ұстанымдарды белгілеп алу шарт. «<http://dbserve.hep.su/~pubs/trans-e.htm>» сайтында кезіккен жоба авторлары орыс есімдерін транслитерациялауда өз нұсқаларын ұсынарда төмендегі ұстанымдарды алға тартағандығын айтқан:

1. бір есімнің тек бір нұсқада транслитерациялануын қамтамасыз ету;
2. ағылшын оқу ережелеріне сәйкес оқылуы (*readability*) қамтамасыз ету;
3. тұрақты қалыптасқан транслитерациялау үлгілерін ескеру;
4. авторлардың тәжірибесіне жүгіну.

Біз аталған ұстанымдарды толығымен мақұлдай отырып, тағы бірқатар толықтырулар арқылы тізімді жалғастырамыз:

5. қолдануға жеңіл, қарапайымдылықты қамтамасыз ету;
6. үнемділікті қамтамасыз ету;
7. диакритикалық үстемелерді қолданбау;
8. (орфографияның дифференциалдық принципіне орай) мүмкіндігінше таңбаға таңба принципін сақтау;
9. респонденттермен жасалған аудиторлық тәжірибе нәтижелерімен санасу.

Ұстанымдарға үстеме түсіндірме беруге аса қажеттілік көрінбейді, дегенмен, оларды нақтылайтын мағлұмат маңызды:

1) транслитерация ережелерінің ұқыпты сақталуы жағдайында бір есімнің тек бір ғана нұсқада графикалануы өздігінен шешім табатын мәселе екені даусыз, бір-ақ бұл үшін түпнұсқада бір есімнің бірнеше нұсқада жазылуы орын алмауға тиіс;

2) ұстаным бойынша транслитерацияланатын сөз негізінен өзінің фонологиялық транскрипциясы бойынша қабылдаушы тілдің орфографиялық ерекшеліктеріне орай таңбаланады, бұл ең басты шарттардың бірі;

3) ұстаным халықаралық қолданысқа етене еніп кеткен атаулармен санасуды, оларды мүмкіндігінше сақтап қалуы мензейді;

4) авторлардың тәжірибесіне жүгіну үшін бір-екі, екі-үш автордың емес, біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет көздеріндегі авторлардың қазақ онимдерін графикалауда басым көпшілігінде көрініс алған қандай да бір ұстанымдар бар болатын болса, ондай жағдайлар ескерусіз қалмауға тиіс.

5) ұстаным бұған дейінгі тәжірибеде орын алып келген полиграфтардан, яғни 3 немесе 4 таңбадан тұратын графемалардан арылуы қамтамасыз етеді;

6) ұстаным ағылшын тілінің орфографиясында молынан кездесетін басы артық оқылмайтын әріптерді мүмкіндігінше қолданбауды мензейді;

7) ұстаным бойынша «диакритикалық үстемелерді аса қажеттілік жағдайында бірлі-екілі полифониядан (әртүрлі фонемалардың репрезентанттарын бірдей графемамен

таңбалаудан, мыс, /к/ және /к/ фонемаларын бір ғана к графемасы арқылы белгілуден) арылу үшін қолдануға болмас па еді?» деген тәрізді пікірлер туып жатқан жағдайда, ондай пікірлердің алдын алу мақсатында мынаны ескерте кетуге тура келеді: диакритикалық таңбалар негізінен латын қарпіне көшу үдерісінде қажетінше орын алатын құбылыс. Ал ағылшын мәтінінде онимдерді жазуда үстемелер, көбінесе техникалық себептерге байланысты баспалардан шықпай қалып жатады, шыққан күнде де оқырманға қиындық тудырады. Тәжірибеде мұндай жағдайдың тым қолайсыздығы талайдан дәлелденіп келеді.

8) мүмкіндігінше бір инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалған графеманың өзге инвариант-фонеманы таңбалауға жұмсалмағаны абзал, әйтсе де, лажсыздық жағдайында полифонияға жол беріледі;

9) америкалық/британдық тіл өкілдерімен жүргізілген «Қалай жазар едіңіз?» «Қалай оқыр едіңіз?» деген екі сатылы тәжірибеге жасалған лингвистикалық талдау қорытындыларымен санасуды да маңызды санаймыз.

Ұстанымдарды негізге ала отырып жасалған ізденіс нәтижесін жинақтап көрсететін кестені былайша түзуге болады:

Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялау ережесі (жоба) / (a draft of) Kazakh Transliteration to English

Қазақ әліпбиі/ The Kazakh Alphabet	Ағылшынша транслитерациясы /English Transliteration	Мысалдар /Examples	Ескертпелер /Notes
1	2	3	4
А	A	Abai	(Abay емес)
Ә	A	Aigerim	
Б	B	Bogembai	
В	V	Vladimir	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Г	G	Gulbarshyn	
Ғ	Gh / G	Ghabdulin / Gabdulin	Ghabdulin Gabdulin
Д	D	Derbisali	
Е	Ye 1. сөз басында 2. дауыстыдан соң 3. и әрпінен (<ii> дифтонгынан) соң Е дауыссыздан соң eh сөз соңында екпінді жағдайда (Ақтөбе, Кене)	Yesenberlin Mengbayeva Sembiyev, Shiyeli Temir Aktobeh, Keneh Toleh Bi	ағ. т.-нде шартты ашық буын жасау мақсатында сөз соңында келіп, өзі оқылмай қалатын е әрпінің толық оқылуын қамтамасыз ету үшін одан соң h әрпін жалғау дәстүрі бар
Ё	Yo	Semyonov	қаз. төл сөздерінде кездеспейді
Ж	Zh	Zhetisu	(Semirechye емес)
З	Z	Zeinulla	
И	I	Ibragim	
Й	I	Baytursynuly	(Baytursynuly емес) қаз.т. сөз басында жұмсалмайды
К	K	Kenesary	
Қ	K	Kasym Khan	
Л	L	Laili-Mazhnun	
М	M	Makhmud Kashkari	
Н	N	Nurbikeh	
Ң	Ng	Zhangaozen	қаз.т. сөз басында жұмсалмайды

О	O	Ordabasy	
Ө	O	Ömirzak	(Umirzak емес)
П	P	Pernebek	
Р	R	Rakhmankul	
С	S	Syrdaria	
Т	T	Taldykorghan	
У	U	Uak, Ualichan	
Ұ	U	Ulykbek	
Ү	U	Ushbulak	
Ф	F	al-Farabi	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Х	Kh	Khan	
Һ	H	Gauhar	каз.т. сөз басында жұмсалмайды
Ц	Ts	Yeltsin	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ч	Ch	Chorakayev	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ш	Sh	Shymkent	(Chymkent, Chimkent емес)
*Щ	*Sh	*Shuchinsk	(*Щучинск) каз. төл сөздерінде кездеспейді
*Ъ	–	–	каз.т. бұл таңба мағына бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін қолдамаймыз.
Ы	І сөз басында	Irghyz	Yrghyz емес, себебі сөз басында у әрпі тек қана [j] болып оқылады
	Ү сөз ортасы және соңында	Kyz Zhibek Ordabasy	
І	I	Ileh	(Іле өзені)
*Ъ	–	–	каз. т.-нде бұл таңба мағына бермейді, сондықтан ор.т.-нен ағ.т.-не транслитерациялауда кездесетін (') – апостроф белгісін қолдамаймыз.
Э	E	Mels	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Ю	Yu	Yury	каз. төл сөздерінде кездеспейді
Я	Ya	Yasawi	

Ескерту: Щучинск – Шортанды қаласының орысша бұрмаланған нұсқасы.

Зерттеу жұмыстарымыздың барысында қазақ және ағылшын тілдеріндегі баламалы деп табылған графемалар (а–a, б–b, в–v, г–g, д–d, з–z, и–i, к–k, л–l, м–m, н–n, ң–ng, о–o, п–p, р–r, с–s, т–t, у–u, ф–f, һ–h, ч–ch, ш–sh, э–e) тиісінше қиындықсыз таңбаланады. Графемалар жұбы абсолютті универсалияны құрайтын болса, таңбалар сәйкестігі жөнінде екіұдай пікір болмауға тиіс. Олай болса, бірден-бір екіұдай пікір тудыру мүмкіндігі бар <ф> фонемасының репрезентантын беруде қолданылып жүрген **f**, **ph** аллографаларынан (ағ.т. *allograph*) монограф **f**-ке тоқтайтын себебіміз: *біріншіден*, **ph** диграфы ағылшын тілінің өзінде көбіне кірме сөздерде, терминдерде кездеседі; *екіншіден*, қандай да болмасын дыбыстық жазуда диграммадан гөрі, бір таңбалы графема қолайлы келеді. Ағылшын орфографиясының диграмма, триграммалардың, тетраграмма, полиграммалардың жиі ұшырасатын ерекшелігін ескергеннің өзінде қарапайымдылық және үнемділік принциптері тұрғысынан таңбаның мейлінше есте сақтауға оңай, қолданысқа қолайлы нұсқасына табан тірейміз.

Ng графемасы **н** және **г** әріптері қатар келетін *теңге*, *жеңге* сияқты сөздерде **н** әрпін **n** деп таңбалап, *tengheh*, *zhengeh* түрінде жазамыз, *tengge*, *zhengge* деп жазу тиімсіз. *Теңге* сөзінің этимологиясында этимон сөздің *деньги* болуы, не болмаса керісінше, *деньги*-дің *теңгеден* шығуының да мүмкін екендігін ескерсек, оның орысша дыбысталуының өзі <деңги> екендігін байқау қиын емес. Сондықтан ағылшын тілінде оны және осындай **н** және **г** әріптері қатар келетін өзге де сөздерді жазғанда жазуды да, оқуды да қиындататын геминат **gg**-нің қатар келуіне жол берілмегені жөн деп санаймыз. Бұл жөнінде белсенді

репортерларымыздың бірі *Sarah Dobseavage*-дың жүргізілген эксперименттен соң «Notes» («Ескертпелер») бетінде берген пікіріне де жүгінуге болады [5, 125 б.]

Ағылшын тілінде баламасы жоқ *ə, ɜ, e, ě, ж, қ, ө, ұ, Ү, х, ы, и, ы, ь, ы, і, ь, ю, я* қазақ графемаларының кестеде бекітілген таңбаларына негіз қандай? Баламасыз қазақ графемаларының ішінде ағылшын графикасында таңбалауға аса қиындық тудырмайтындар ретінде *e, ě, ж, x, ы, ю, я, i* таңбаларын қарастырғанбыз. Көпшілігі орыс тілінен енген таңбалар болғандықтан, орысшадан ағылшынға транслитерациялау тәжірибесінде, батыс зерттеушілерінің, ғаламтор сайттарының тәжірибесінде бұл әріптер арқылы таңбаланатын инвариант-фонемалардың ағылшын тіліндегі таңбалары біздің кестеде көрсетілгендей бірауызды қалыптасқан деуге болады. Репортерларымыздың қолжазбасында да бұл таңбалар жөнінде әркелкілік көп байқалмайды. Аздаған талқы спирант <ж> дыбысы және е әрпі төңірегінде кездесті. Бұған қоса, таңба бекітуде қиындық тудыратын деп танылған *ə, ɜ, қ, ө, ұ, Ү, и, ы, ь, ь* баламасыз монографтардың таңбалары арнайы талдауды талап етеді.

<ж> фонемасының репрезентантын **zh** деп таңбалауға негіз болатын дәйектер: кейбір *IPA, BBC Accent* фонетикалық транскрипциясы қолданылмайтын, көбіне АҚШ-та шығатын сөздіктерде бұл **zh** диграфы ағылшын тіліндегі *pleasure, treasure* деген сөздерде келетін [Z] дыбысын таңбалау мақсатында фонетикалық транскрипцияда қолданылып келеді. Мысалы, АҚШ-та «*The Riverside Publishing Company*» шығарған *Webster's II Riverside Children's Dictionary*: [**zh**] -**ge, -s, -si, -z** *garage, measure, vision, azure* десе [6, p. 138, В–19], әлем Альманағы бұдан бұрын болған бір жағдаяттың қайталанып жатқаны тәрізді сезімді («*the sensation that something happening has happened before*») білдіретін *déjà vu* деген ағылшын тіліне еніп кеткен француз сөзінің фонетикалық транскрипциясында осы диграфты таңбалау үшін қолданады: DAY-zhah VOON [7, p. 297]; CCTV9 (06.01.2007) спутникті телеарнасының жаңалықтары арасында әрдайым *Hangzhou* демалыс орнына жарнама беріліп келеді. *Hangzhou* экранда жазылып қана қоймайды, [ˈhɪŋzhu] деп дыбысталады. Бұл ағылшын тіліндегі телеарнаның Қытай онимдерін беруде тілдегі қазақ тіліндегі спирант <ж>-ға ұқсас дыбысты бірізділікпен **zh** деп таңбалайтынын байқауға болады. Ал біздің респонденттердің қолжазбасында бірде **j**, бірде **zh**, бірде (*John Waite, Sarah Dobseavage*) **jh** болып таңбаланған бұл фонеманың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында **zh** таңбасының <ж> болып оқылуы басымдыққа ие. Сонымен қатар, авторлар тәжірибесінде **zh** таңбасының спирант <ж> үшін жұмсалуды біршама орнығып қалған (қараңыз: 5, 159-160 бб.).

Е әрпі – **Ə**. Жүнісбек зерттеулерінде <йе> дифтонгының таңбасы. Дифтонг әріптің анлаут позициясында, дауыстыдан және <йи> дифтонгынан соң орналасу жағдайында айқын байқалады. Сондықтан бұл позицияларда **ye** (*Yerbolat, Nazarbayev, Shiyeli*), инлаут позициясында **e** болып таңбалануы (*Bekbolat*) жөнінде біршама бірізді ұстанымдар орнығып келеді. Ал екпінді аулаут позициясында **eh** (*Aktobeh, Keneh*) таңбасын қабылдау себебіміз не? Бұл орайда репортер «British Council» кітапханасының өкілі *Guy Chapman* берген түсіндірмені негізді деп таптық (қараңыз: 5, 126-127 бб.). Қазақ ағауларымен таныс емес ағылшын/америкалық көрсетілген ағауларды [ˈuktəub], [ˈkɒktəub], [təul bi] деп оқитынын айта келе, *Guy Chapman* тығырықтан шығудың екі жолын ұсынады. Оның «as in French *Aktobé*» нұсқасы біздің негізгі ұстанымдарымыздың біріне – диакритикалық үстемелерді қолданбау принципіне қайшы келеді. Сондықтан «Adding an **h** to the ends of words such as *Aktobeh, Kok Tobeh or Toleh Vi*» нұсқасы біздің ұстанымдарымызды дөп басады. *Көбеев, Шуели* ағауларын жазғанда дауысты алдындағы <e> репортерлар қолжазбасында көбіне **ye** арқылы таңбаланған: *Kobeyev, Shiyeli*. Бұл авторлар тәжірибесінде де дағдыға айналып келе жатыр.

Е әрпінің аталған позицияларында ережедегіше таңбалануы авторлардың тәжірибесіне жүгінуге үшін біздің зерттеу нысанымызға алынған 20-ға жуық ағылшын тіліндегі әдебиет

көздерінің басым көпшілігінде, мысалы, солардың бірі ретінде тіркелген Қазақстанның спутникті телеарнасы «Caspionet»-те де қалыптасып келе жатқанға ұқсайды: *Nursultan Nazarbayev, Zhanset Tuimebayev, Sauat Mynbayev, Bakytzhan Yertayev, Akhmetzhan Yesimov, Nurzhan Yeginbayev, Akyzbek Kurishbayev*, т.б.

<ɨ> фонемасының репрезентантын таңбалауда осы уақытқа дейінгі тәжірибеде айтарлықтай әркелкілік байқалмайды, ереже жобасында бекітілген **i** монографы инвариант <ɨ> фонемасының барлық позициясында қиындықсыз қолданылады: *Iztileu, Amangeldi*, т.б.

<ы> фонемасының репрезентантын анлаут позициясында **i** деп, инлаут және аулаут позицияларында **y** арқылы таңбалау түсінік беруді қажет етеді. Жоғарыда көрсетілген жеңіл оқылу («readability») принципі тұрғысынан, яғни **y** әрпі ағылшын тілінде анлаут позициясында әрдайым біржақты [j] дыбысын беретін болғандықтан, инициал позициясында оның орнына **i** графемасын жұмсаймыз. Бұл үлкен жүйесіздікке алып бармайды: *Istykkol, Irglyz*, т.б. Ал екі <ы>, <ɨ> фонемалары репрезентанттарына ортақ барлық позициясында бірдей **i** әрпін қолдана беруге орфографияның дифференциалдық принципі мүмкіндік бермейді, өйткені инвариант-фонемалардың бір-бірінен айырмас белгісі болғаны жөн.

<а> фонемасының репрезентантын таңбалауда кейбір латын қарпімен алмастыру тәжірибелерінен **a e** лигатурасының немесе үстеме белгісі бар **ā** таңбасының қолданылуын кездестіруге болады. Бірақ бұл біздің ұстанымдарымызға сай келмейтін болғандықтан, қазақ тілінің пантүркілік басты сипатына – үндестік заңына нұқсан келетіндігіне қарамастан полифонияға жол бере, **a** монофтонгына тоқтауымызға тура келеді. Ал сингармонизмнің «жеті нотасын» түгел сақтау міндетін латын қарпіне көшу шарасының үлесіне қалдырамыз.

<ғ> фонемасының репрезентантын таңбалауда біздің респонденттердің қолжазбасында негізінен **gh** диграммасы басымдылық алады. *Erik Aasland* фонеманың дыбыстық қоршаудан оқшау қолданысында «when seeing» бағанасында **gh**, «when hearing» бағанасында **rh** деп 2 түрлі таңбалаған. Бірақ дыбыстық қоршауда, яғни сөз ішілік қолданыста *Qoja-ghululi Birjan Sal, Saghirbayuuli Quumanghazy, Begeldinov Talghat*, т.б. деп жазып, өзінің алдындағы «дилеманы» **gh**-ны таңдау арқылы шешеді. Репортер *Sarah Dobsevage Kurmanrhaliev Rharifulla, Sarhyrbaiuly Kurmanrhazy* тәрізді есімдерді жазуға **rh** таңбаларын жұмсайды, бірақ өз ұстанымында бірізділік сақтай алмай *Begel'dinov Talghat* дегенде **gh**-ке көшіп кетеді. *Guy Chapman*: «**gh** – usually pronounced as simple [g] in words like Afghanistan» деп жазады, расында, жұмыстың «Қалай оқыр едіңіз?» сатысында <ғ> фонемасының дыбысталуы кездеспейді. Бұлай болуы, әрине, табиғи құбылыс, бірақ бұл транслитерацияда фонеманың графикалық тұрпатын сақтау үшін қажет. *Zhumagul – Жұмагүл ме, Жұмағұл ма?* Белгісіз. Сондықтан *Zhumagul – Жұмагүл, Жұмағұл – Zhumaghul* болып жазылып, орфографияның дифференциалдық принципіне орай, таңбаға таңба принципі сақтау мүмкіндіктерін сарқа пайдалануға тиісті.

<ii>, <ui> фонемаларының репрезентантын таңбалауда лажсыз полифонияға жол беріледі. Респонденттердің жазбасында (және түрлі әдебиет көздерінде) **bai** сөзі: *by, bai, bi, bigh, buy, bie, bly; by; bu* сөзі: *bee, bi, bih, be, biy*; т.б. жазу нұсқаларында кездеседі. Дұрыс нұсқаны таңдау жауапкершілігі өзімізде. *Bi* сөзіне де, *bai* сөзіне ұсынылған кейбір ортақ нұсқалардың болу себептері, *біріншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің қазақ тіліндегі **и, й** графемаларына балама болатындығы, *екіншіден*, ағылшын тіліндегі **i** әрпінің оқу ережесі бойынша ашық буында [ai] болып оқылуы, *үшіншіден*, ағылшын тілінде [bai] болып оқылатын *by, buy* және [bɪ] болып оқылатын *bee, be* лексемаларының өзара омоним болатындығы. Ең қиыны сол, мұнда көрсетілген нұсқалардың қай-қайсысына да ағылшын тілінің әдеби нормасына сай келетін дұрысы мынау деп көрсетудің мүмкін еместігі. Сондықтан біз ең қарапайым *bi* сөзіне – *bi*, *bai* сөзіне – *bai* нұсқаларына табан тірейміз. Себебі, ағылшын сөздіктерінде бұл нұсқаларға графикалық тұрпаты сәйкес келетін лексемалар

кездеспейді. Бұған қоса, ағылшын графикасында қалыптасқан ғаламдық атаулар тізімінде *Missouri, Miami, Nairobi, Leonardo Da Vinci, Sri Lanka, Bali, Tbilisi* сияқты **i** әрпінің ашық буында **[ai]** емес, **[i]** болып оқылатын жағдайлары да көптеп кездеседі. Ал *Aisha Bibi, Toleh Bi* есімдерінің <айша байбай>, <толе бай> болып оқылуына жол бермеудің жолы біреу-ақ, ол – ережеге сай транслитерацияланған, фонетикалық транскрипциясымен дұрыс айтылым нормалары көрсетілген қазақ онимдерінің сөздіктерін түзу.

<**k**> фонемасының репрезентантын таңбалауға не себепті **k** әрпі бекітіледі? Респондент *Guy Chapman*: «where *kh* appears in English through ‘naturalised’ foreign words such as *Khan*, it is often pronounced simply as [k]» дейді, яғни *Khan* тәрізді шетел тілдерінен енген сөздерде кездесетін *kh* бәрібір жәй ғана [k] болып оқылатынын айтады. <**k**> орнына да, <**q**> орнына да **k** әрпі қолданылғанмен, қазақ тілінің ішкі үндесім (сингармонизм) жүйесі олардың дифференциалдық функциясының жойылуына мүмкіндік бермейді. Мысалы: Күміс – *Kumis*, қымыз – *qumyz*, т.б. Тек мұнда <**i**> орнына **i**, <**y**> орнына **y** таңбалары мұқият сақталып отыру керек.

<**o**>, <**ʊ**>, <**ʏ**> фонемаларының репрезентанттарын таңбалау респонденттерді ең бір тығырыққа тіреген жағдай болды. <**o**> – *o, weuh, ii, u, wi, wuh*; <**ʊ**> – *oo, o, y, u, ui, eu, oh*; <**ʏ**> – *oo, euh, uh, y, u, ii* арқылы берілген. Мұндағы *weuh, wuh, wi, oh* нұсқалары «when hearing» сағысында көрсетілген. Дегенмен, біздің ереже жобасында жасалған <**o**> – **o**; <**ʊ**> – **u**; <**ʏ**> – **u** деген тоқтамдарымыз репортерлардың жазбасында кездесіп қана қоймайды, (кестені жасау алдында көрсетілген) ұстанымдарымыздың бірқатарымен үндес келеді.

Щ әрпі қазақ тілінде тек орыс тілінен енген сөздерде қолданылады, қосарланып келген **/шш/** фонемасын таңбалайды. **Щ** әрпін таңбалауға «<http://ourworld>» беттерінде: «... читать ведь транслит очень не легко, особенно, если текст немаленький, ... не желают «ломать глаза» и просто пропускают такое сообщение: «ya lyublyu zaschischayuschichsya» я люблю защищающихся». Мұнда орыс тіліндегі **щ** әрпі ағылшын тіліндегі **sch** триграммасы арқылы беріліп тұр. Ал орыс сөздерін ағылшын тілінде транслитерациялау тәжірибесінде **щ** әрпінің орнына **shch** полиграфын қолдану жиі ұшырасады (қараңыз: 5, 119-122 бб.). Бұл бойынша «*защищающихся*» деген сөз көзге мүлдем қабылданбайтын «*zashchischayushchichsya*» болып жазылған болар еді. Дегенмен, тек мұндай мәтін жазуда ғана емес, орыс тілінен ағылшын тіліне онимдерді транслитерациялау тәжірибелерінде **щ** әрпінің орнына осы тетраграф қолданылып келеді. Белгілі лингвист Л.В. Щерба есімі Мәскеуден шыққан «*English Phonetics: A Theoretical Course*» оқулығында *L.V. Shcherba* болып жазылады [8, с. 43]. «*Австралия и Новая Зеландия*» (*Dictionary of Australia and New Zealand*) лингвоелтану сөздігінің жалпы редакциясын басқарған ғалымдардың бірі В.В. Ощепкова есімі ағылшынша транслитерациясында *V.V. Oshchepkova* болып беріледі [9, р. 4]. Алайда, біз **ш** әрпін таңбалауға **sch** триграфы мен **shch** полиграфтарының екеуін де қолдануды тиімді санамаймыз, біздің ережеде дербес таңба бекітілмейді. Оған мынадай себептер бар, *біріншіден*, полиграмманы қолдану жазу-сызуда әрдайым қиындық тудыратын, қарапайымдылық принципіне қайшы келетін құбылыс; *екіншіден*, **щ** әрпі қосарланған **/шш/**, яғни **/шшш/** дыбысын беретін болғандықтан, қазақ тілінде бар болғаны *ащы, тұщы, кеңсе* деген үш-төрт сөзде ғана кездесетін **щ** әрпінің орны аса қажеттілік жағдайында **шшш** геминатымен оңай алмастырылады. Сондықтан бұл орынға **sh** диграфын сақтап қалдырамыз. Бұған тағы төмендегі түсіндірмені қосуға болады.

Транслитерациялау ережесін жасау барысында қазіргі қазақ әліпбиіндегі 42 әріптің кейбіреулері – **ь, Ъ** әріптері қолданыс таппайды, **щ** әрпіне де жеке таңба бекітілмейді. *Ащы* сөзі *есікті ашишы* деген сөйлемдегі *ашишы* сөзімен омоним болады. *Ащысай* деген топонимді жазуда бізге тіпті геминат **шшш**-ны да қолдануға қажеттілік жоқ: *Ashysai* деген графикалық тұрпаттан қазақ есіміне нұқсан келеді деу қиын. Сондай-ақ, қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиінде тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана

жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас туғызбайтын) **Ъ, ь** әріптеріне де таңба берілмейді де, бұл таңбалар қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады (**Ъ** әрпінің орыс тілі үшін де мағынасы аса терең дей алмаймыз). 1917 ж. орыс тілінің орфографиясына өзгерістер енгізілген уақытта **Ъ** әрпін әліпбиден мүлдем алып тастап, оның орнына барлық жағдайда тек қана **Ь** әрпін қолданып, *оъявить, адыютант, подъезд*, т.б. деп жазу бекерден бекер қарастырылмаған болатын [10, с. 262]). Репортерлармен жасалған тәжірибеде, яғни шынайы қолданыста **щ** орнына **shch** полиграфының жұмсалыуы мүлдем кездеспейді, ал **Ъ, ь** әріптерінің «'» арқылы таңбалануы тек орыс тіліне жетік Sarah Dobseva-дың қолжазбасында байқалады.

«<http://ru.wikipedia.org/wiki/>» интернет желісінде берілген транслитерацияның **қатаң, босаң, кеңейтілген** деп аталатын 3 түрі көрсетіледі: *қатаң (тәртіппен құралған) транслитерацияда* (строгая транслитерация) әрбір әріп жеке таңбамен ауыстырылады. *Босаң транслитерацияда* (ослабленная транслитерация) кей әріптер өзге әліпбидің екі немесе одан көп әріптікестерімен алмастырылады. *Кеңейтілген транслитерацияда* (расширенная транслитерация) кей әріптікестер ерекше жолмен беріледі. Біздің ереже жобасы **босаң** түріне жатады деуге болады.

Ұялы байланыстың SMS, интернеттің *chat* жүйелерінде қысқа әрі жедел ақпарат алмасу барысында транслитерация ережелерінің толықтай сақталуына мән беріле бермейді: *Aijan, jinalis bitti me?* Мұнда әрбір лексеманың дұрыс жазылуынан гөрі оқылуына көбірек ден қойылатын болғандықтан, көбіне транскрипциялық принциппен <й>, <и>, <ь>, <і> орындарына ағылшынның **i** графемасы, ал спирант <ж> фонемасының орнына толық фонема құқығына ие болмайтын, оның варианты саналатын <дж> африкатына сәйкес келетін **j** таңбасының жұмсалып жататыны заңдылық. Біз әзірлеген транслитерациялау ережесі (жобасы) онимдерді жазуда оңтайлы келгенмен, мәтін көшіруге аса қолайлы саналмайды. Мәтін көшіруге *босаң* емес, *кеңейтілген* емес, *қатаң транслитерация* керек, мұны лағын қарпіне көшіру шарасымен тең санауға болады.

Ұсынылған транслитерациялау ережесі ағылшын мәтнінде онимдерді графикалауға мейлінше ыңғайлы, еске сақтау үшін жатталуға тиіс амалдар көп емес. Солай бола тұрғанмен, бұл жасалған тоқтамның кемшін тұстары жоқ деген пікір туғызбайды. Сондықтан жасалған ереже жобасының *позитивті және негативті* жақтарын жіктеп өтеміз.

Позитивті жақтары:

Жоғарыда 9 бағаннан тұратын ұстанымдар топтамасы түгелімен дерлік ереженің позитивті жағын құрайтыны сөзсіз. Оған қоса:

1. Зерттеу қорытындыларының графикалық лингвистиканың, грамматология ғылымының дамуына қосатын өзіндік аз-кем үлесі болады.

2. Аудармашыларға, ағылшын тілінде жазатын отандық авторларға, Қазақстанды зерттеуші батыс ғалымдарының еңбектеріне, картографияда, энциклопедия жұмыстарында, библиография жасауда, редакцияларда, интернет желісінде, тарихшы, экономист, заңгер, т.б. мамандар үшін, яғни адамзат тіршілігінің барлық саласында практикалық қолданыста қазақ онимдерін біркелкі, түпнұсқасына мейлінше жақын жазуда арқа сүйейтін бірден-бір дерек құрал болады.

3. Болашақта қазақ онимдерінің (антропоним, топоним, т.б. салалары мен *реалийлердің* дербес) қазақша-ағылшынша сөздіктерін жасауға мүмкіндік туады, оның нәтижелері компьютерлік лингвистиканың қалыптасып, дамуына: машиналық аударма жасауда; электрондық сөздіктер, тезаурустар, жасауда; таңбаны, сөзді автоматты түрде тануда, деректерді автоматты түрде шығаруда, т.с.с. тілді автоматтандыру жұмыстарында пайдалы.

4. Екі тілді мәдениетаралық қарым-қатынасты жеңілдетеді.

5. Қазақ онимдерін ағылшын мәтнінде графикалауда бұған дейін орын алып келген көпнұсқалық пен шектен шыққан бұрмалаушылыққа жол бермейді.

6. Графикада бірізділік орнығып, қалыптану (кодификациялану) үдерісі жүреді.

7. Қазіргі қолданыстағы қазақ әліпбиіндегі тікелей орыс тілінен келген сөздердің графикасында ғана жұмсалып келе жатқан басы артық (екеніне талас тудырмайтын) **ь, ъ, ш** әріптеріне таңба берілмейді де, бұл әріптер қолданыстан автоматты түрде түсіп қалады.

Басқаша айтқанда, онимдердің нақты ережеге негізделіп, біркелкі қалыптануына адами тіршіліктің барлық саласында мұқтаждық бар.

Негативті жақтары:

1. Біздің транслитерациялау жобамызда, жоғарыда атап өткеніміздей, ағылшын тілі орфографиясы мен графикасының барлық мүмкіндігін сарқа пайдаланғанның өзінде қазақ жалқы есімдерінің жазылуында сингармопринцип бойынша сақталуға тиісті А.

我访问过世界上许多地方，最喜欢做的一件事情就是了解五大洲的不同文明，了解这些文明与其他文明的不同之处、独到之处，了解在这些文明中生活的人们世界观、人生观、价值观。

желеріне бейімделе оқылуы мүмкіндігін жоққа шығара алмаймыз:

а) қазақ тіліндегі бір дауыстыдан тұратын жалаң буындағы дауыстылар ағылшын тіліндегі графикалық тұрпаты жағынан сәйкес дауыстылардың ашық буындағы оқылуы бойынша дыбысталуы мүмкін. Мысалы, **Asem, Abai, Omar** (*Әсем, Абай, Омар*) деген есімдер *Эйсем, Эйбай, Оумар* болып оқылуы мүмкін;

ә) ағылшын тіліндегі **u** әрпінің бітеу буында бірде [**u**] (мысалы, **put**), бірде [**A**] (мысалы, **nut**) болып оқылатын тілдің өз табиғатында шешімін таппаған жағ-даяттың әсерінен кейбір **Kundyz** (*Құндыз*), **Kunsulu** (*Күнсұлу*) тәрізді есімдердің *Құндызбен* қоса *Кандыз*, *Күнсұлумен* қоса *Кансұлу* болып оқылуы ықтимал;

б) **a** әрпінің бітеу буында тілдің GA нұсқасында [**x**], BE нұсқасында [**R**] болып оқылуына орай, бұл графема арқылы таңбаланған фонемалардың дыбысталуында [**x**] және [**R**] аралығында ауытқу болуы мүмкін. **O** әрпінің GA [**R**], BE нұсқасында [**O**] болып оқылуына орай орын алатын британдық пен америкалықтың транслитерацияланған атауды оқуында өзіндік ерекшеліктері болуы мүмкін екендігін айта кету керек. Мұндай құбылыстарды тілдің негізгі стандарттары арасындағы өзге де бірқатар фонетикалық айырмашылықтарға қатысты атап өтуге болар еді, бірақ тілдің негізгі Отанындағы негізгі стандарты саналатын BBC ағылшынның негізге алынып отырғанын еске салу жеткілікті деп ойлаймыз;

в) **r** әрпінің **a, o, u, e, i, y** әріптерімен тіркесі ағылшын тілінің BE нұсқасында [**R**], [**L**], (соңғы төртеуі) [**W**] болып оқылатындықтан, бұл ереженің тиісінше **Narynkol, Taldykorghan, Nursultan, Bakbergen, Birzhan, Syrdarya** сияқты атаулардың дыбысталуында көрініс табуы мүмкін. Ал тілдің GA нұсқасында [**r**]-ның дыбысталуына орай мұндай кереғар құбылыс орын алмайды;

г) ағылшын тіліндегі геминаттардың бір ғана фонеманы графикалауға жұмсалатын ерекшелігіне қарай, қазақ тіліндегі қосарланып келетін дыбыстардың біреуі ғана дыбысталуы мүмкін. Мысалы, **Absattar** деп жазылғанымен *Әбсәта(p)* болып оқылуы ықтимал;

д) бөгде тілдің сөзін буынға бөле білмеу салдарынан **zh, ng, gh** диграфтарының біз дйттеген мақсаттан өзгеше оқылу қаупі бар. Мәселен, **Gulzhan, Tengiz, Baghlan** сияқты есімдердің *Гүлзһан* (немесе *Галзһан*), *Тенгіз*, *Бағһлан* (немесе **gh**-тің оқылмай қалатын ережесіне орай *Балан*) болып оқылуы мүмкін. Дегенмен, бұл диграфтардың ережеде бекітілуі барысында олардың ағылшын тілінде қолданылу мүмкіндігі мұқият қарастырылып, **ng, gh** ағылшын тілінде ең жиі қолданылатын таңбалар екендігін және **zh**-тің де аса қажеттілік жағдайында ағылшын мәтнінде жұмсалуға болатын жағдайларын ескерген болатынбыз. Сондықтан бұл диграфтардың қолданылуының біз дйттеген мақсатқа кереғар келер қаупі мардымды емес.

3. Полифонияға (мыс., /к/ және /к'/ фонемаларының репрезентанттары бір ғана к графемасы арқылы белгіленуіне) жол беріледі.

4. Ағылшын әліпбиіндегі **q, w, x** әріптері қолданысқа түспей қалады.

5. Тек қазақ тілінен ағылшын тіліне транслитерациялау барысында емес, кез-келген тілден тілге онимдерді транслитерация және транскрипция тәсілдерімен көшіру барысында орын алатын жағдаят.

Мағынасына аса үлкен мән беріле қойылатын Бекболат, Нұрдәулет, Бақытжан, Жазира, Аюкарқын, т.с.с. қазақ есімдері қандай тілге өткенде де мағынасын сақтай алмайды. Өз кезегінде ағылшын тіліндегі ономастикалық атаулар да өзге тілдерге өткенде номинативті мағынасын жоғалтады (ағылшын тілінде де антропонимдердің көпшілігінде түпкі мағына болады).

6. Гетерогенді (эртекті) тілдердің сөз екпініндегі сәйкессіздіктерге байланысты атаулардың дыбысталуында аз-кем ауытқулардың орын алуы мүмкін:

а) ағылшын тілінде екпіннің (көбіне қысқа сөздерде) алғашқы екі буынға түсуіне орай, қазақ тілінде әдетте сөз соңында жүретін екпіннің алдыңғы орындарға қарай жылжып кетуі мүмкін. Бірақ қазақ онимдерінің басым көпшілігі көп буынды болып келетіндіктен, ағылшын тілінің ішкі заңдылықтарына орай мұндайда сөздің бас жағында бір, соңғы жағында бір екпін болатын болғандықтан, бұл құбылысты да аса «қауіпті» санамауға болады;

ә) ағылшын тілінде екпін түспеген буындардағы дауыстылардың редукцияға түсуінен атаулардың дыбысталуында өзгерістер болуы мүмкін. Қазақ тілінде екпін соңғы буында болады дегеннен хабары бар америкалықтар мен британдықтардың Жұмағалиды /жұмығыли/, Жолдасбекті /жылдысбек/, Шолпанды /иылтан/ деп екпінсіз буындардағы дауыстыларды толық дыбыстамауын кездестіруге болады. Біздің репортерлармен жүргізген зерттеуіміздің «Қалай оқыр едіңіз?» бөлімінде мұндай көрініс молынан кезікті.

Ереже жобасының пікірталас тудыруы мүмкін тұстары төмендегіше бірлі-екілі сұрақтар төңірегінде өрбуі мүмкін деп ойлаймыз:

1. Ағылшын тілінің екпінді буындағы қысқа дауыстыны сақтау ережесіне орай, дауыссыздарды қосарлап, Әсемді **Assem**, Абайды **Abbai** деп жазуымыз керек дейтін пікір тууы мүмкін. Бірден айта кету керек, бұл пікір негізді емес, жаңсақ. Себебі түсінікті: қазақ тілінде сөз басында екпін жоқ (сөз түбіріне қандай жалғау, жұрнақ жалғасақ та, екпін сөз соңына қарай жылжи береді). «Caspionet» спутникті телеарнасында Премьер-министрдің есімі *Karim Massimov* болып жазылып жүр, аталған ұстаным бойынша бірізділік сақталған болса, *Karim* есімінде де *Karrim* болып **r** әрпі де қосарлану керек болатын, демек, мұның өзі геминатқа қажеттіліктің жоқ екендігін көрсетсе керек.

Дауыссыздарды екі еселеу жөніндегі мұндай екіұдай пікірлердің жаңсақтығын «*Ағылшын жазуын түсін*» («*Understanding English Spelling*») [11] кітабының авторы Masha Bell-дің төмендегідей мағлұматын келтіру арқылы да оңай дәлелдеуге болады [12]: «Екпінді буындағы қысқа дауысты дыбыстан соң келген дауыссыз қосарлану керек деген негізгі ережеге ағылшын тілінде 1000-ға жуық сөз бағынса: **cabbage, gallery, stammer, dilemma, sorry**; тағы 1000-ға жуық сөз бағынбайды: **cabin, galaxy, camera, lemon, forest**; немесе қос әріпті қысқа екпінді дауыстыны сақтауға қатысы жоқ жағдайда да жаза беруге болады: **abbreviate, allege, ammunition, arrive, correct**». Нақ осындай көріністі онимдердің мысалымен де қиындықсыз келтіруге болар еді, қажеттілік қанша? Сондықтан, ереже дейтін ереже жоқ болғандықтан, қарапайымдылық принципімен біз жазудың мейлінше оңай жағын таңдаймыз.

2. **Q** әрпінің /к'/ фонемасын таңбалау жұмсалу-жұмсалмауы туралы мәселеде біз әзірге бұл әріптің дербес графемдік мәртебесіне ие болып үлгермеген қалпын алға тарттық. Репортерлардың бірі Erik Aasland өз қолжазбасында «*Kuran* деген жазу *Quran* болып өзгерді» («*Kuran has shifted into Quran*») деп көрсетеді. Бірақ Құранның *Quran*

нұсқасында **q** әрпі **u** әрпімен қатар келетін болғандықтан (**qu**) көзге оғаш көрінбейді. Тіл динамикасы **q** әрпінің графемдік статусын тұғырлы қалыптастыратын болса, /к/ фонемасының репрезентантын **q** арқылы таңбалау жөніндегі шешімді болашақтың еншісіне қалдырамыз.

Бұл таңба қазақ онимдерін ағылшын мәтінінде графикалауда емес, қазақ әліпбиін латын қарпіне көшіруде еркін қолданыс таба алады.

3. Егер үнемділік және оқуға жеңіл, қарапайымдылық принциптерінің салмағы дифференциалдық принципінен артық келіп жатса, <ɣ> фонемасының репрезентантын таңбалауға біз ұсынып отырған **gh** диграммасын **g** монографы арқылы таңбалау мәселесі көтерілуі мүмкін. Бұл мәселені тек қана бір нұсқаға табан тіреуге келісу арқылы шешуге болады.

Қандай болғанда да, мақсат та, міндет те – бірізділікті қалыптастырып, қазақ жалқы есімдерінің графикалық тұрпатын ағылшын тілінде бірқалыптандыру (кодификациялау), бұл арқылы қазақтың даңқты есімдерімен коса, ел-ру, жер-су аттарын және ұлттық реалий атауларын ғаламдық айналымға енгізу.

Жасалған ереже жобасы зерттеу жұмыстарымыздың барысында І.Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясының ағылшын тіліндегі аудармасындағы әркелкі жазылған онимдерді бірізділікке түсіру арқылы өз тәжірибемізде алғашқы сынақтан өткізілді.

Ағылшын тіліне қазақ жазба жұмыстарының аударылуы немесе тікелей ағылшын тілінде қандай да болмасын мәтіннің жазылуы барысында қазақ жалқы есімдерінің графикасын қадағалап, бұрысына жол бермей, дұрысын талап етіп отыру – бүгінгі күннің басты міндеті. Себебі қазақтың батыры, ханы, ақын-жазушысы, ғұлама ғалымы, жер-суы, сондай-ақ, өзге тілдерде баламасы жоқ *дамбыра*, *қобыз*, *көкпар* сияқты қазақизмдері ғаламдық айналымға мейлінше түпнұсқадағы айтылымына жақын нұсқада енуі керек. Оның лингвистикалық тұрғыдан шешім табуы кешіктіруге болмайтын мәселе екенін, ал мәселенің шешімі қазақ онимдерін ағылшын тілінде (өзге де әлемнің алдымен *Lingua Franca* статусына ие жетекші тілдерінде) транслитерациялаудың ғылыми негізделген ережесін бекітіп, заңдастыруға келіп тірелетіні дәлелдеуді қажет етпейді, «*Елді мекендердің, көшелердің, алаңдардың, сондай-ақ басқа да физика-географиялық объектілердің дәстүрлі, тарихи қалыптасқан қазақша атаулары басқа тілдерде транслитерация ережелеріне сәйкес берілуге тиіс*» делінетін 1997 ж. қабылданған, 13 жылдан бері өмір сүріп келе жатқан «Қазақстан Республикасындағы Тіл туралы» Заңның 19-бабы арқылы талап етіледі. Басқа сөзбен айтқанда, **қазақ ономастикалық атауларын ағылшын тілінде транслитерациялаудың ережесі қабылданып, заңмен бекітілуге тиіс.**

Мұның нәтижесін ғаламдық қолданысқа асыру үшін қазақ ономастикасының арнайы сайты жұмыс істеу керек. Сайттың арнайы тармақтары географиялық атаулар мен антропонимдердің жазылу ережесін көрсетіп тұруы тиіс. Онда оним-дер тіпті нақты сөздік түрінде енгізіліп, қажеттілік жағдайында, дамыған елдер тәжірибесіндегідей, жаналанып тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] [электрон ресурс]. <http://geonames.usgs.gov/>. (дата обращения: 03.10.2014)
- [2] Реформатский А.А. Орфография собственных имен // Орфография собственных имен. Гл. ред. А.А. Реформатский. М.: Наука, 1965. С.10.
- [3] Бизақов С. Варианттылық және әдеби норма. Монография. 133-157 бб.
- [4] [электрон ресурс]. <http://transliteration.eki.ee/pdf/Kazakh.pdf>. (жүгіну уақыты: 03.10.2014).
- [5] Рсалиева Н.М. Қазақ онимдерін ағылшын тілінде транслитерациялаудың ғылыми-

теориялық негіздері: филол. ғыл. канд. дисс. 10.02.20 – салыстырмалы-тарихи, типологиялық және салғастырмалы тіл білімі. Алматы, 2008. 199 б. (диссертация ғаламтордан «іздеу» амалы арқылы да қолжетімді).

[6] Webster's II Riverside Children's Dictionary. Printed in USA.: «The Riverside Publishing Company» 1984. P. B-4-B-20.

[7] The WORLD ALMANAC and Book of Facts 2001. #1New York Times Bestseller. World Almanac Books. 2001.-1008 p.

[8] Соколова М.А., Гинтовт К.П., Тихонова И.С., Тихонова Р.М. English Phonetics. A Theoretical Course. Теоретическая фонетика английского языка: Учеб. для студ. ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высш. шк., 1991. 240 с.

[9] Dictionary of AUSTRALIA and NEW ZEALAND. Австралия и Новая Зеландия. [10] Лингвострановедческий словарь // Под рук. В.В.Ощепковой и А.С. Петриковской. 2-е изд., стереотип. М.: Русский язык, 2001. – 216 с.

[11] Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. //Ред. Зиндер Л.Р., Магусеевич М.И. Л.: Наука, 1974. С. 244-264.

[12] [электрон ресурс] www.amazon.co.uk. (жүгіну уақыты: 03.10.2014)

[13] [электрон ресурс] <http://www.spellingsociety.org/aboutsss/leaflets/whyenglish.pdf>. (жүгіну уақыты: 03.10.2014)